

گزارش کوتاه بررسی الگوهای استفاده از غار و پناهگاه صخره‌ای منطقه ایزه، از دیدگاه قوم باستان‌شناسی

ندا حسین طهرانی^۱
مرتضی رحمتی^۲

پیش‌درآمد

مطالعات باستان‌شناسی صورت گرفته در شهرستان ایزه حاکی از قابلیت‌های بالای این منطقه برای استقرار جوامع انسانی در دوره فرایارینه‌سنگی و نوسنگی است. پژوهش حاضر هم در راستای ادامه و تکمیل پژوهش‌های عصر سنگ از منظر قوم‌باستان‌شناسی برای پوشش کامل منطقه صورت گرفته است. مطالعات هدفمند قوم‌باستان‌شناسی جمعیت کوچ‌رو در این منطقه، که تا حدودی شیوه زندگی کوچ‌نشینی را اگر چه در سطحی محدود حفظ نموده‌اند، هدف اصلی این پژوهش است. با توجه به تغییرات سریع الگوی زندگی این اقوام در سال‌های اخیر، مطالعه بر روی نحوه زندگی این اقوام بسیار مهم و ضروری است. این تحقیق فرصتی را فراهم آورد تا با بررسی و مطالعه قوم‌باستان‌شناسی به جمع‌بندی کلی از کاربردهای امروزی چنین پناهگاه‌های طبیعی در منطقه ایزه دست بیابیم. مطالعات اخیر بر روی مردم بومی و نحوه زندگی کوچ‌نشینان مناطق مختلف نشان داده است که نتایج این پژوهش‌ها می‌تواند در تحلیل‌های باستان‌شناسی نیز مورد استفاده قرار گیرد (Bazzanella 2013, Migliavacca 2013, Saidel 2000, Gonzalez 2013, Horne 2002).

بنابراین نتایج حاصل از پژوهش‌های مردم‌شناسی، ابزار مفیدی را در تحلیل‌های باستان‌شناسی در حوزه عصر سنگ در این منطقه فراهم نموده است. مطالعات باستان‌شناسی در این منطقه تنها محدود به بخش جنوب شرقی ایزه بوده (نیکنامی و جایز ۱۳۹۰) و تاکنون هیچ گونه مطالعات قوم‌باستان‌شناسی در این منطقه صورت نگرفته بود.

درآمد

موقعیت و توصیف محدوده بررسی

شهرستان ایزه در شمال شرقی خوزستان و شامل دو ناحیه کوهستانی و دشت است (امیری‌بختیاری ۱۳۷۰). محدوده مورد مطالعه به مساحت تقریبی ۱۶۰ کیلومتر مربع شامل دشت ایزه، پیان، هلاجان، دهنز با روش بررسی پیمایشی فشرده انجام شد (تصویر ۱). در این پژوهش، تمامی غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای و همچنین مسیر کوچ عشایر که امروزه نیز مورد استفاده مردم بومی منطقه است، مورد مطالعه قرار گرفت. علاوه بر مطالعات مردم‌شناسی، مطالعات باستان‌شناسی و همچنین مطالعه پراکندگی غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی به منظور درک مسیر بهینه و طراحی بهترین مسیر پیشنهادی که به منظور دستیابی به غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای مورد استفاده عشایر بوده است، صورت گرفت (تصویر ۲).

یافته‌ها

طی بررسی‌های باستان‌شناسی صورت گرفته در دشت ایزه ۵۰ غار و پناهگاه صخره‌ای منسوب به دوره فرایارینه‌سنگی و نوسنگی شناسایی گردید (تصویر ۳). مطالعات مردم‌شناسی صورت گرفته نشان می‌دهد اغلب این غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای امروزه نیز توسط عشایر بختیاری به منظورهای مختلف نظیر آغل (تصویر ۴)، استراحتگاه، خانه (تصویر ۵)، انبار غله (تصویر ۶)، عبادتگاه و تفریحگاه مورد استفاده قرار می‌گرفت. انتخاب غاری با وسعت مناسب برای نگهداری از دام بسیار مهم بوده است و دامداران نسبت به تعداد دام‌های خود، محوطه‌ها را انتخاب می‌کنند. از دیگر کاربردهای غار و پناهگاه صخره‌ای استفاده از آن به منظور نگهداری دام و محل زندگی بوده که هیچگونه ریزش آب باران نداشته و مرطوب نباشد. عشایر بختیاری در زمستان از بخشی از غار به عنوان آغل و از بخش دیگر آن به عنوان محل سکونت استفاده می‌کنند. همچنین غار و پناهگاه صخره‌ای باید ارتفاع مناسبی نسبت به زمین‌های اطراف داشته باشد، زیرا اگر محوطه در ارتفاع پایین باشد در فصول بارانی ممکن است آب باران به راحتی وارد محوطه شود و اگر در ارتفاعات بالا باشد دسترسی به آن آسان نیست. مطالعات صورت گرفته با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی نشان داده تمامی غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای به لحاظ ارتفاع، شیب، درجه شیب، دسترسی به رودخانه و جاده از پتانسیل قوی در جذب استقرار کوچ‌نشین برخوردار بوده است. نزدیکی به مرتع برای چرای دام و نزدیکی به منابع سنگی برای ساخت خانه‌های موقت و ساخت پایه چادر برای برپایی آن در کنار غار و یا پناهگاه صخره‌ای از دیگر نکات مهم انتخاب غار و پناهگاه صخره‌ای به عنوان محل نگهداری دام و یا محل سکونت است. در یکی از محوطه‌ها، محل زندگی تا جایی که سنگ را برای ساخت خانه استخراج می‌کردند صد متر بیشتر فاصله نداشت. آفتابگیر بودن محوطه نیز از دیگر دلایل مهم انتخاب آن

۱. دانشجوی دوره دکتری باستان‌شناسی، دکن کالج، پونا، هند (nedahtehrani113@gmail.com).

۲. کارشناس باستان‌شناسی، دانشگاه ابهر (atropan_arch@yahoo.com).

است اما آفتاب نباید مستقیم وارد غار و پناهگاه صخره‌ای شود چون باعث گرمای بیش از حد می‌شود. نقشه‌های کاربری اراضی، وضعیت نور خورشید و زمین‌شناسی تهیه شده از منطقه مورد مطالعه با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی نشان‌دهنده بهره‌گیری از تمامی موارد ذکر شده در پناهگاهها و غارهای مورد مطالعه است. غارها و پناهگاههای صخره‌ای با توجه به جهت وزش باد شمال در فصل زمستان بسیار سرد هستند به همین خاطر بیشتر دهانه غارها در منطقه ایزه رو به جنوب و جنوب غربی قرار دارد و تنها در چند مورد که جهت دهانه غار مناسب نبود عشایر دیواری سنگی در جلوی غار و پناهگاه صخره‌ای قرار داده بودند در بیشتر مواقع نیز در بخش جلویی غار سطح صاف با وسعت زیادی ایجاد می‌کنند و دور تا دور آن را با سنگ‌چین می‌پوشانند و در فصل زمستان گاهی دامها را از غار بیرون آورده و برای مدت زمانی در این محوطه نگه می‌دارند و دوباره آنها را به داخل غار برمی‌گردانند. عشایر بختیاری از غارهایی که وسعت بسیار زیاد دارند و انتهای آنها نامعلوم است و همچنین غارهایی که دارای گودالهای متعدد و حفره‌های عمیق هستند استفاده نمی‌کنند. عشایر بختیاری در فصل تابستان از غار و پناهگاه صخره‌ای استفاده نمی‌کنند اما در فصل زمستان و در مواقعی که باران شروع به باریدن می‌کند بیشترین استفاده را از غار و پناهگاه صخره‌ای می‌کنند به همین خاطر در بیشتر مواقع مسیری را برای کوچ انتخاب می‌کنند که به راحتی به غار و پناهگاه صخره‌ای دسترسی داشته باشند. در واقع از اواسط مهر ماه تا اواسط اردیبهشت ماه غار و پناهگاه صخره‌ای مورد استفاده عشایر بختیاری قرار می‌گیرد.

اساس زندگی عشایر بختیاری بر پایه دامداری و کشاورزی است. عشایر بختیاری در ییلاق (مراغه تابستانی) به کشت گندم و جو و در قشلاق به دامداری از گوسفند، میش، بز و گاو مشغول‌اند. کوچهایی که در منطقه ایل بختیاری صورت می‌گیرد بیشتر از نوع کوچ عمودی است. ولی از نظر گسترش جابه‌جایی کوچ‌نشینان دو نوع کوچ در منطقه دیده می‌شود: کوچهای درون منطقه‌ای و کوچهای برون منطقه‌ای. به طور کلی عشایر بختیاری شش ماه از سال را در قلمرو قشلاقی و کمتر از پنج ماه را در قلمرو ییلاقی سپری می‌کنند. مسیر حرکت و محل استقرار در ییلاق و قشلاق و محل توقف از قبل تعیین شده است. اواسط اردیبهشت یعنی زمانی که علوفه قشلاق برای تغذیه دام کافی نیست و درجه گرما به تدریج افزوده می‌شود عشایر برای رفتن به ییلاق آماده می‌شوند. فاصله بین هر استراحتگاه تقریباً ۵ ساعت است. از زمانی که هوای ییلاق رو به سردی می‌رود معمولاً اواسط مهر کوچ از ییلاق به قشلاق آغاز می‌شود.

نتیجه‌گیری

به طور کلی الگوهای استقراری این منطقه را می‌توان به سه دسته تقسیم‌بندی کرد: ۱) استقرار موقت توسط دامداران و افرادی که به صورت فصلی کشاورزی می‌کنند؛ ۲) استقرار دائم توسط روستاییان به منظور نگهداری دامها و یا زندگی؛ ۳) استقرار در حین کوچ، عشایر بختیاری در حین کوچ از غار و پناهگاه صخره‌ای استفاده‌های متنوعی می‌کنند و به طور کلی اکثر این غارها نیز مالک دارند. از طرفی نزدیکی این محوطه‌ها، سهولت و امنیت حرکتها و جابه‌جایی‌ها را فراهم می‌آورد. به طور کلی نتایج حاصل از پژوهشهای قوم‌باستان‌شناسی و مطالعه الگوهای استفاده از غار و پناهگاههای صخره‌ای در توافق کامل با مطالعات به‌دست آمده از سیستم اطلاعات جغرافیایی است. این مسئله بیانگر وابستگی مداوم انسان به طبیعت و تطابق زندگی انسان با شرایط زیست‌محیطی در هر منطقه است.

کتابنامه

الف) فارسی

امیری بختیاری، حسن، ۱۳۷۰، تفسیر بیواستراتیگرافی سازندهای سروکو ایلام در منطقه ایزه (شمال شرق خوزستان) و مقایسه آن با منطقه سمیرم، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زمین‌شناسی، دانشگاه تهران.

نیکنامی، کمال الدین، و جایز، مژگان، ۱۳۹۰، «محوطه‌های عصر سنگ دشت ایزه: شناسایی و تحلیل کمائی»، مجله پژوهشهای ایران‌شناسی، سال اول، شماره ۱: ۸۰-۵۷.

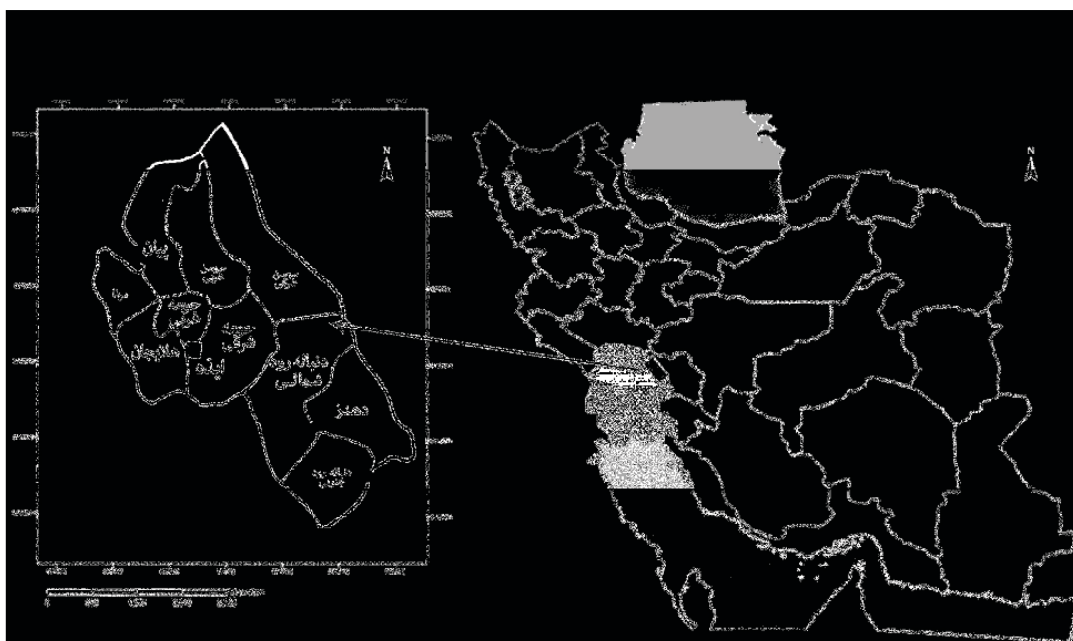
ب) لاتین

Bazzanella, M., Kezich, G., Pisoni, L., 2013, "Shepherds 'Writings and Shepherds' Life on Monte Cornon (Fiemme Valley, Trentino): an Ethnoarchaeological Perspective" In *Ethnoarchaeology: Current Research and Field Methods*, Francesca, L. (eds.), Oxford: British Archaeological Report, International series 2472: 174-180.

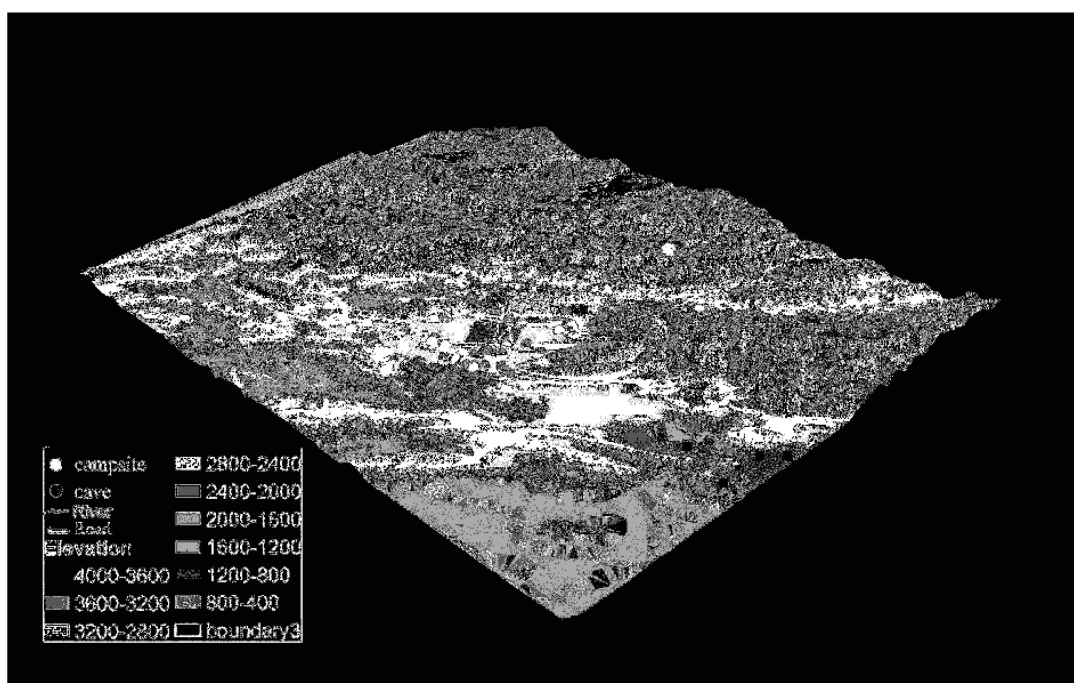
Horne, L., 2002, "Occupational and locational instability in arid Land settlement", In: *Abandonment of Settlements and Regions: Ethnoarchaeological and Archaeological Approaches*, Catherine M. Cameron and Steve A. Tomka, (eds.), University of Cambridge: 43-53.

Migliavacca, M., Saggiorio, F., Sauro, U., 2013, "Ethnolarchaeology of Pastoralism: Field work in the Highlands of the Lessini Plateau (Verona, Italy)" In: *Ethnoarchaeology: Current Research and Field Methods*, Francesca, L. (eds.), Oxford: British Archaeological Report, International series 2472: 217-223.

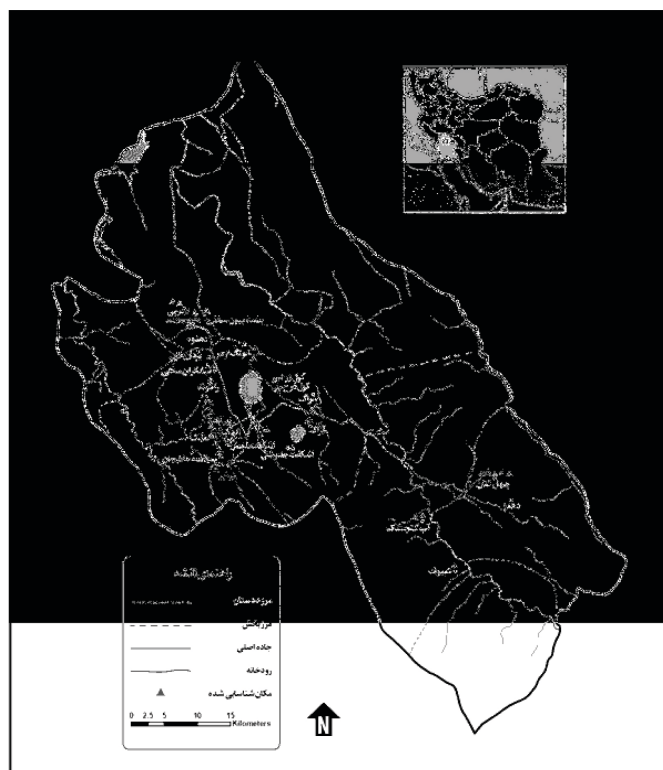
Saidel, B. A., 2000, "A Preliminary Report on the Bedouin Ethnoarchaeological Survey Project in Southern Jordan", *Annual of the Department of Antiquities of Jordan, James A. Sauer and Mujabid Al-Muheisen Memorial*, XLIV, Amman: 569-580.

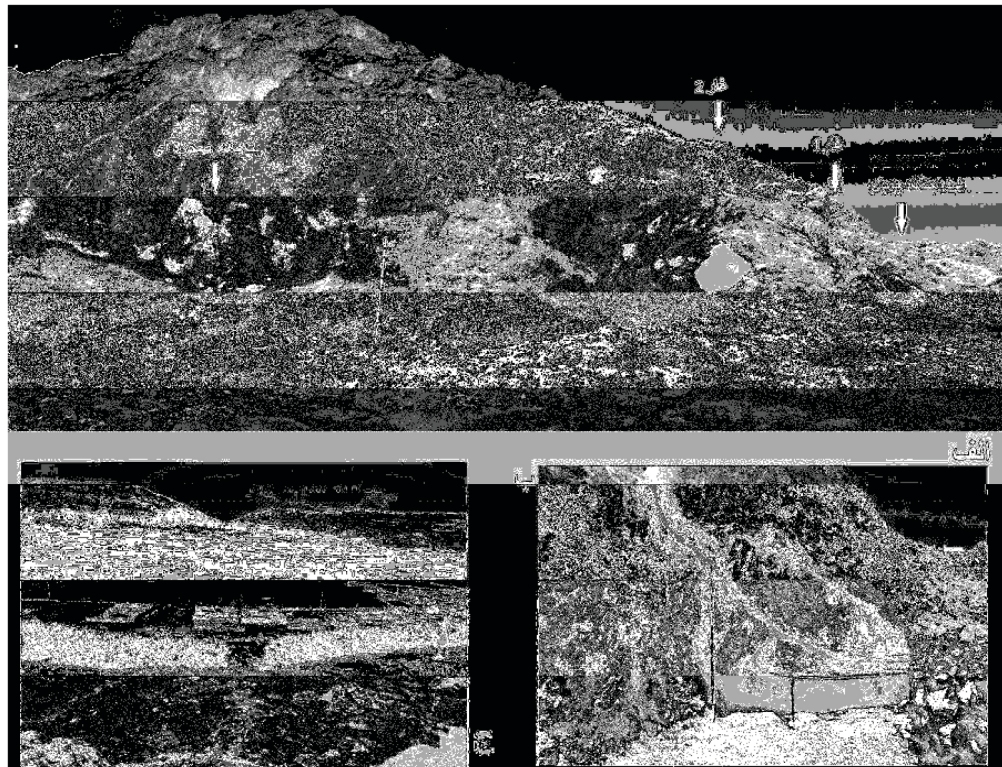
۱. نقشه شهرستان ایذه و موقعیت آن در استان خوزستان و موقعیت مناطق بررسی شده نسبت به کل شهرستان بر روی نقشه مشخص شده است.

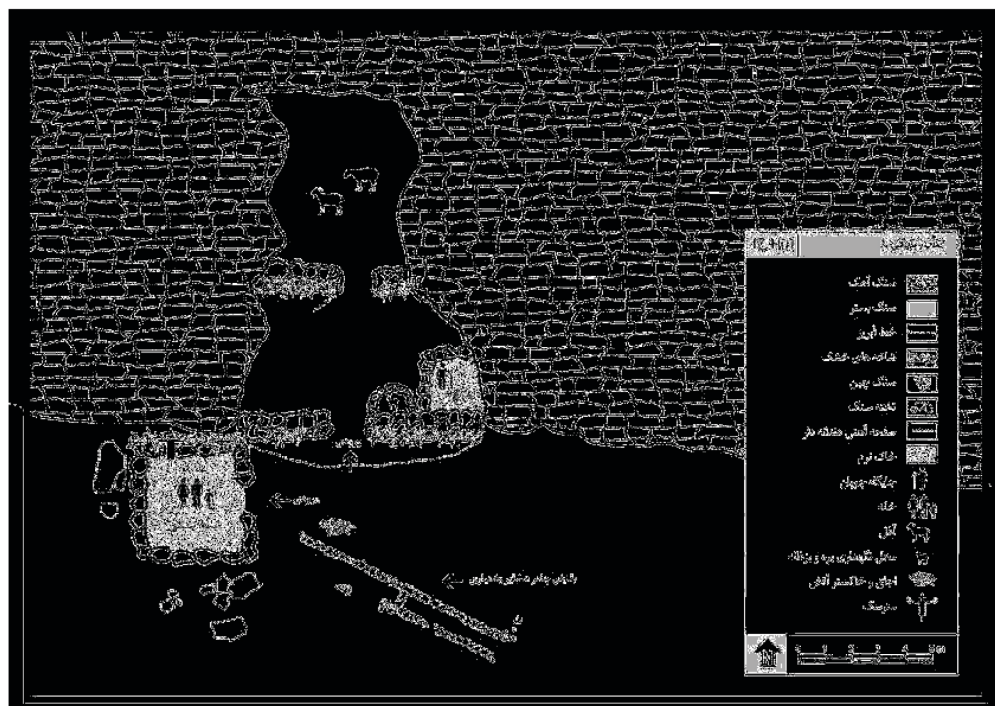
۲. نقشه پراکنده‌ی غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای نسبت به ارتفاع (ارتفاع از Tin دریافت شده است).

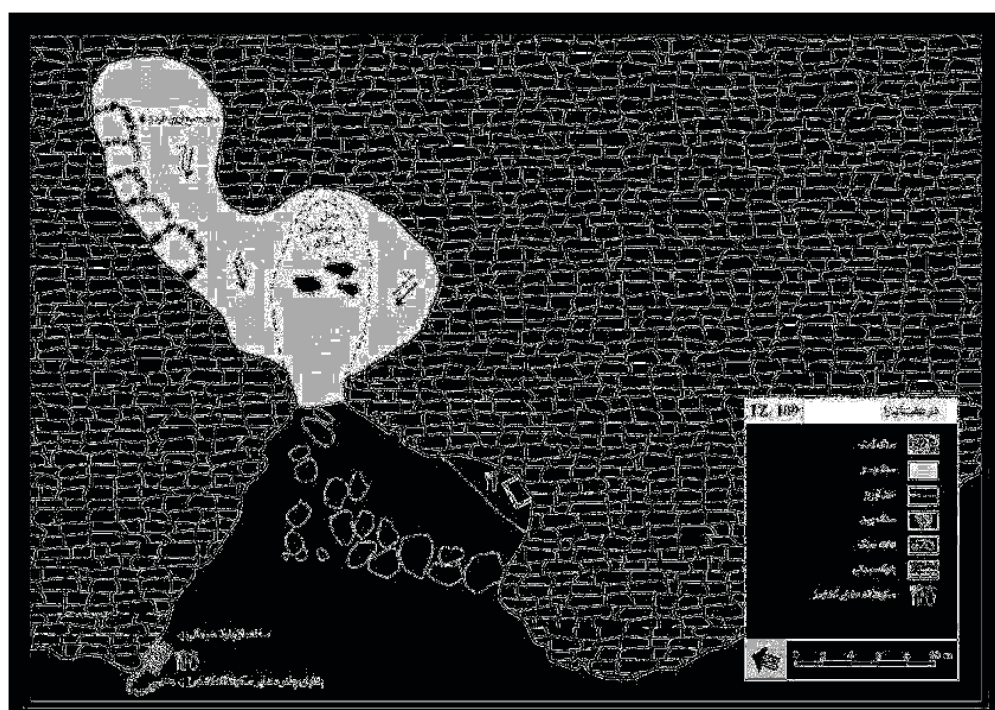
۳. نقشه موقعیت غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای شهرستان ایذه نسبت به کل شهرستان

۴. غار IZ.102، الف. نمای کلی محوطه، ب. محل استراحت چوپان، ج. محوطه رو به روی غار و موقعیت دشت.

۵. پلان غار IZ.H01، از غار به عنوان آغل و قسمت ورودی غار به عنوان خانه مورد استفاده عشایر بختیاری قرار می‌گیرد.

۶. پلان غار IZ.109، انبار غله عشایر بختیاری